

SOMBART'IN KAPİTALİZM TELÂKKİSİ VE TARİHÇİ MEKTEBİN İLMÎ HEDEFLERİ

Yazan:

Dr. ALEXANDER RÜSTOW

İktisat Fakültesi Sosyoloji Ord. Profesörü

Neredeyse yüzüncü yılını dolduracak olan Alman tarihçi mektebinin başından nihayetine kadar ilmî çalışmalarında derin ve hararetle bir iştihak ile takip ettiği ideal, son olarak «intuitif nazariye»^[1], «zamana uygun nazariye» veya «Alman nazariyesi» gibi tabirlerle ifade edilen çalışma ve araştırma şekli idi. *Walter Eucken*^[2], şimdiye kadar icap ettiği şekilde dikkat edilmemiş olan ve herhalde üzerinde uzun boylu düşünmeğe degen bir noktaya işaret ediyor: «Yüz seneyi müteceviz bir zamandanberi tanınmış iktisatçılar hemen ardı arası gelmiyen bir şekilde münferit tarih devirleri veya kademeleri, yahut stilleri için zaman şartlarına uygun nazariyelerin ortaya konulması lâzımgeldiğini ileri sürmüşlerdir. Fakat bugüne kadar bu sahada tek bir nazariyenin bile muvaffakiyetle vazedilebildiği görülmemiştir.» «Muayyen bir devir için cari olabilecek nazariyeler, yani zamana uygun nazariyeler vazetmek hususunda şimdiye kadar ilim tarihimizde bütün nesillerin besledikleri arzulara ve sarfettikleri gayretlere rağmen, bu arzular hiçbir suretle gerçekleşmemiştir». Bütün o gayretler, erişilebilmesi imkânsız bir gaye peşindeki hasret ve iştihaklardan ibaret kalmıştı.

Bu arzuların hiç olmazsa mazide tahakkuk etmiş olduğunu düşünerek teselli bulmak için, bir vakitler *Thünen*'in «Mücerret Devlet»

[1] Dilimizde eski ifade şekliyle «hadsî» tabirine tekabül eden «intuitif» kelimesini almancada «anschaulich» tabirine karşılık olarak kullanıyoruz. — Çeviren.

[2] *Walter Eucken*, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, 2. basılış, Jena

(Isolierter Staat) isimli kitabı tekrar ele alınmıştı. Asıl ehemmiyetli olan birinci cildi daha 1826, yani ilk tarihçi mektebin ilmî neşriyatına başlamasından on beş sene evvel intişar etmiş olan bu eser, *Adam Smith*'in, *David Ricardo* ve muakıplarının mücerret (ve Almanvari olmıyan) nazariyelerinin tamamile aksine olarak, «intuitif nazariye» ye (buna «Alman nazariyesi» de deniliyordu) bir örnek olarak gösterilmekte idi.

Adam Smith büyük eserinin oldukça göze görünür bir yerinde (An Inquiry into the Natur and Causes of the Wealth of Nations, 1776, Book III, Chapter I, başlangıçta, *Cannan*, cilt I, s.335/56) şöyle yazıyordu:

«Her medenî cemiyette tesadüf edilen en önemli ticarî mübadele, şehir halkı ile köy halkı arasında cereyan eden mübadeledir... Şehirden bir mil mesafe içerisinde yetişen hububat o şehir dahilinde satışa çıkarıldığı zaman, oraya yirmi mil mesafeden gelen hububatla aynı fiyat üzerinden satılır. Fakat bu sonuncu nevi hububatın fiyatı yalnız onun yetiştirilmesi ve pazara nakli için lüzumlu masrafları karşılayacak derecede olması kâfi gelmez, aynı zamanda çiftçiye de ziraatte mutad olan kazancı temin edecek yükseklikte olması icap eder. Bu sebepten dolayı şehir civarında bulunan arazinin sahipleri ve çiftçileri satış bedellerinde ziraatin kendilerine temin ettiği mutad kazançtan başka, en uzak yerlerden getirilmiş olan mahsulün nakil masraflarını da kazanmış olurlar ve aynı zamanda sattıkları hububatın fiyatında bu nakil masraflarını tasarruf ederler. Her büyük şehrin civarındaki tarlalarda yapılan zer'iyat oradan bir miktar uzaklıkta bulunan arazideki zer'iyat ile mukayese edilsin...»[3]. İşte *Thünen*, «Mücerret Devlet» isimli kitabının birinci cildinde *A. Smith*'in bu davetine -şüphesiz çok verimli olarak ve hakikî bir üstadta yakışır şekilde- icabet etmekten başka bir şey yapmış olmuyordu. *Thünen* bu eserinde mümkün olduğu kadar basit geometrik şemalar halinde konsentrik bazı daireler tasavvur etmiş ve bu şemayı bozabilecek bütün coğrafi farkları ve intizamsızlıkları tecrit ederek, sırf nakil mesafelerinin ve bundan mütevellit nakil masraflarının tesiri altında şehir ihtiyaçlarına mahsus ziraî istihsal nevelerinin ne şekilde tevezzü etmiş olacağını az çok isabetli bir tahminle göster-

[3] *Thünen* tefazulî(differentiell) toprak rantı hakkındaki nazariyesini, *Ricardo* gibi sadece toprağın verim kabiliyetindeki farklılara değil, aynı zamanda nakil mesafesi ve masrafları itibarile mevcut farklılara da istinat ettirmiştir. *Ricardo*'ya nazaran bu terakki hatvesinin daha evvel *Adam Smith* tarafından hazırlanmış olduğu yukarıdaki satırlardan açıkça anlaşılmalıdır.

miştir. Binaenaleyh *Thünen*'in, pek büyük bir iştiyakla aranan «intuitif» ve «Almanvari» nazariye ile hiçbir alâkası olmadığı aşikârdır; burada bilâkis *Adam Smith*'in ortaya koyduğu mücerret bir fikir geometrik bir şema üzerinde inkişaf ettirilmek suretile «mücerret» ve «İngilizvari» bir nazariye vazedilmiş oluyordu. Bu sebeple *Thünen*'in «Alman Ricardosu» olmak gibi şerefli bir unvanı hakkile taşıdığı söylenebilir. Netekim tarihçi mektebin kurucusu olmak itibarile bu hakikate tamamen vâkıf olması lâzımgelen *Roscher* dahi «Almanya'da iktisat ilminin tarihi» (München 1874) isimli kitabının «*Smith* nazariyatının Almanyada inkişafı» faslında *Thünen*'den bahsederken, bu müellifin *Ricardo*'ya fikren çok yakın olduğunu ve çalışma tarzının ona pek benzediğini kaydetmekte idi (s. 881, 882).

Burada herşeyden evvel tetkiki lâzımgelen meseleler şunlardır: *Thünen* tarafından tahakkuk ettirildiği zannedilen bu ideal acaba sırf metodolojik bakımdan mı hatâli şekilde ifade edilmişti? Bu gibi ufak tefek hatâları ve aksaklıkları şimdilik bir tarafa bırakalım; bunlar haricinde tarihçi mektebin ulaşmağa çalıştığı esas hedef, iktisat tarihinde muayyen bir devri, ilmî bakımdan toplu olarak izah edebilmek için iktisat nazariyesi, sosyoloji ve genel tarih^[4] arasında verimli bir sentez vücade getirmekten ibaret değil miydi? Filhakika, tarihçi mektebin bu sahadaki tetkiklerine tam bir hüsnüniyetle, yani metodolojik ifadelerindeki yanlışlıkları gözönüne koymak için değil, bilâkis erişmeğe çalıştığı gayenin ne olduğunu anlamak için objektif bir nazarla bakılacak olursa, «intuitif nazariye», «anlayıcı iktisat ilmi» vesaire gibi tabirlerde (herhalde nazariye mefhumuna hiç de yakışık almıyan) bu intuitif ve anlayıcı sıfatlarla kâsedilen gayenin, iktisadî hayatı sosyoloji, fikir tarihi ve üniversal tarih bakımından tetkik etmek olduğu anlaşılır. Bu suretle iki mefhum bir arada zikredilmekle biraz evvel kaydettiğimiz iki nevi tetkik şekli arasında verimli bir senteze varılabileceği iddia edilmiş olmaktadır^[5]. Böy-

[4] *Schmoller*'in «Grundriss» eserinde topladığı ve terkip ettiği zengin malzeme de bu üç kategoriye ait olmakla beraber, bunlar sistematik surette işlenmemiş olduğu için, aralarında tam bir vahdet ve insicam mevcut değildir. Bu hususta şu makaleye de bakılabilir: *W. Eucken, Wissenschaft im Stile Schmollers, Weltwirtschaftliches Archiv* 1940, cilt 52, s.468-505

[5] *Edgar Salin, Sombart*'m kapitalizm eserinin üçüncü cildi hakkında yazdığı kıymetli bir tenkitte, esas gayenin tarihle nazariye arasında bir bağılık tesis etmek olduğunu kaydediyor; bu iddia bizim de yukarıki izahlarımızda takip ettiğimiz görüşe tamamen uygun olmakla beraber, *Salin* rasyonel nazariyenin aksine olmak üzere «intuitif nazariye» ilâ... gibi biraz evvel tenkit ettiğimiz ifade şekil-

le bir iddiayı hiç kimse prensip itibarile reddememekle beraber, bunun hakikatte çok yüksek ve erişilebilmesi güç bir hedef olduğuna şüphe yoktur; bâhusus bu gayeye erişmeğe çalışılırken içerisinden bir türlü çıkılamıyan metodolojik karışıklıklar devam ettiği müddetçe, muvaffakiyet imkânlarının hiçbir suretle arttırılmış olamayacağı da meydandadır^[5a]. Maamafih, bu şekilde izah etmiş olduğumuz idealin tarihte hakikaten başarılmış olduğuna dair bazı misaller bulmak belki daha kolay olabilir.

Bu misallerin başında fikrimizce *Adam Smith*'in büyük eserinde merkantilisme dair kritik tablillerini zikretmek lâzımgelir. Nasıl daha sonraları *Marx* ve *Sombart*, kapitalizm mefhumunu ortaya koymuşlarsa, *Adam Smith* de öylece merkantilizm mefhumunu vazetmişti. Bugün iktisat tarihi sahasında beynelmilel bir şöhrat sahibi olan İsveçli tarihçi *Eli F. Heckscher* merkantilizmin iktisat politikasına dair büyük eserinde *Adam Smith*'in bu ilmi muvaffakiyetini şu satırlarla övmektedir^[6]: «Merkantilizmin herşeyden evvel himaye rejimi ve para sistemi mânasını ifade ettiği, kısmen *Schmoller*'in ve kısmen de *Cunningham*'m tesirile son zamanlarda bilerek ve bilmiyerek ihmal edilmiştir. Merkantilizmin bu derecede önemli cephesini tetkik eden bir ilim adamını bulmak icap ederse, tarihte daha gerilere, *Adam Smith*'e kadar gitmek lâzımgelir. Diğer bakımlardan da

gayet basit mânada anlaşılması lâzımgelceğini teslim etmektedir. Bu hususta bakınız: *Der isolierte Staat 1826-1926, Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft 1926, Bd.81, s.410 v.m., Geschichte der Volkswirtschaftslehre, 2. basılış 1929.*

Manevî ilimlere ait morfolojik bir mantık sisteminin henüz mevcut bulunmaması, daha evvelki bir makalemizde (aynı mecmua, cilt II, s.163-174) kaydettiğimiz veçhile, burada da pek şiddetli bir surette hissedilmektedir. Diğer taraftan tarih ilmi kendi mefhumlarının teşkiline, tetkik ve tasvirlerine ait muhtelif neviden bir çok metodlara da sahip bulunmaktadır; bu itibarla onu diğer ilimlerle mukayese ederken güya kendisine ait olduğu farzedilen bir tek metodu esas ittihaz etmek yanlış neticeler doğurur. *Sombart*'m Kapitalizm eserine dair en önemli tenkidlerden birkaçına işaretle iktifa edelim: *Joseph Schumpeter, Sombarts Dritter Band. Schmollers Jahrbuch 1927, Bd.51, s.349-368.* — *Otto Hintze, Der Moderne Kapitalismus als historisches Individuum, Historische Zeitschrift, Bd.139, s.457-509.*

[5a] Bu hususta «İktisat ilminin esasları» isimli makalemize bakınız, aynı mecmua 1941, cilt II, s.193-194. Nazari iktisada ve sosyolojiye müteallik çalışmalar arasında bir sentez vücade getirmek lüzumundan bahseden yeni eserler bu etüdümüzün 31 numaralı haşiyesinde zikredilmiştir. Aynı mevzua dair daha eski eserler hakkında umumî ve toplu malûmat edinmek için ayrıca şu kitaba bakılabilir: *René Maunier, l'conomie politique et la sociologie, Paris 1910.*

[6] *Eli F. Heckscher, Der Merkantilismus, almanca tercümesi: Gerhard Mac-*

merkantilismi toplu ve sistemli bir şekilde mütalea eden müellifler sırasile gözden geçirilecek olursa, ismi en az unutulması icap eden müellifin yine *Adam Smith* olduğu görülür; bu mazhariyet yalnız merkantilizm tabirine hakikî mânasını ilk defa onun vermiş olmasından ileri gelmez, esasen bu cihet bile kendisinin mevzuunu nekadar yerinde ve isabetli olarak kavramış olduğunu göstermeğe kâfidir. *Adam Smith*'in merkantilizme dair kendisinden sonraki bütün diğer müelliflere nazaran haiz olduğu büyük bir rüçhan noktası vardır ki, o da ekonomik münasebetler ve ekonomi teorisi üzerindeki bilgi ve görgüsüdür. Bu itibarla merkantilizme dair yazılmış olan bütün eserler arasında *Smith*'in nazariye sahasındaki olgunluğu dolayisile hususî bir yer işgal ettiğini söylersek bununla -ilk bakışta zannedilebileceği gibi- mübalâğaya düşmüş olmayız. Bu sayede *Adam Smith*, daha sonraki tarihçiler arasında bütün müelliflerin gözden kaçırdıkları problemleri görmek ve mânalarını ortaya koymak iktidarına sahip olmuştur».

Fakat şimdiki görüşümüzle 18 inci asrı -tabir caizse- «prehistorik» mânada alarak bir kenara bırakacak olursak, iktisat nazariyesi ile iktisat tarihi arasında bir vakitler *Adam Smith* tarafından ortaya konulmuş olan senteze erişebilmek için 19 uncu asırda Almanyada da iki büyük teşebbüs yapıldığını görürüz. Her iki defasında da bu teşebbüslere (daha evvel *Adam Smith*'de olduğu gibi) iktisat politikasına ait temayüller hâkim olmuş ve umumiyetle tarihî mekteple şahsan ilişiği olmıyan iki müellif tarafından başarılmışa çalışılmıştır: *List* ve *Marx*. *Adam Smith*'in, *List*'in ve *Marx*'m üç büyük eseri fikir tarihi itibarile aynı kategoriye dahildir, yani her üçü de iktisat politikasına ait bazı temayüllerin gerçekleştirilmesi gayesile vazedilmiş bulunan ve iktisat tarihine istinad ettirilmek istenen ekonomik teoriler mahiyetini taşır. Her üç eser birbirine karşı tam mânasile aykırı temayülleri ihtiva ettiği için, aralarındaki bu benzeyiş şimdiye kadar lâyıık olduğu veçhile gözönünde tutulamamıştır. Bu üç kitaptan her biri kendi zamanında hâkim bulunan ekonomi nizamını gerek sistematik ve gerek tarihî bakımdan çok derin kritik bir tahlile tâbi tutmakta idi; her biri o vakte kadarki ekonomi nizamını (merkantilizm, serbest ticaret, kapitalizm) ömrü tükenmiş olan ve artık zamana uygun olmıyan bir nizam olarak tanıtmışa gayret ediyor ve o vakte kadarki ekonomi nizamının yerine yeni ve daha mükemmel bir nizamın -yani rekabet ekonomisi, himayecilik, kolektivism- geçmekte olduğunu ilân ediyordu. Hepsi de kendi görüş tarzında tariheri az çok haklı idi. Her biri ilân ettiği bu değişmenin tahakkukuna -ger-

çi farklı derecelerde olmak üzere- bizzat müessir olmuştu; içlerinde en fazla tesir eden *Marx* idi, *Smith* de çok esaslı surette müessir olmakla beraber, *List* bunlar derecesinde tesir icra edememişti. Bu üç mütefekkir arasındaki muvaziliği biraz daha yakından tetkik etmek çok cazip olabilir.

Burada *Marx*'dan bahsederken, bizi ilgilendiren cihet sadece onun büyük eserinde görmekte olduğumuz ilmi cephe dir. Şüphesiz bu ilmi cephe dahi *Marx*'m tarihte inkılâpçı bir politika adamı sıfat ile peşisıra yürüdüğü pratik gayelerin gerçekleştirilmesi maksadına tahsis edilmişti; esasen kendisi tarafından ortaya konulmuş olan ilmi iddiaların bile muhtevaları itibar ile politika temayüllerinin tesirinden büsbütün uzak kaldığı zannedilmemelidir. Fakat önce didaktik mülâhazalarla bu temayülleri tecrid ederek, *Marx*'ın eserindeki ilmi cepheyi bizatihi gözden geçirmek ve ilim tarihimizdeki mevkiini tayin etmek faydalı olur.

Marx (doğumu 1818) ilk tarihçi mektebin üç şefi, yani *Hildebrand* (1812), *Roscher* (1817) ve *Knies* (1821) ile tamamiyle aynı nesle mensup bulunuyordu; kendisinin ve *Roscher*'in doğum tarihi arasında ancak altı ay fark vardı. *G. von Below*, fikir tarihi bakımından da *Marx*'m bu müelliflerle yanyana bulunduğunu, «Almanyada iktisat tarihi literatürü ve Marxismin menşei» isimli makalesinde ispat etmiştir; bu makale aynı müellifin «İstiklâl harçlarından zamanımıza kadar Alman tarihçiliği» adlı kitabına da (ikinci basılış, s. 161 - 194, 1924) zeyil olarak dercedilmiştir. *Below* bu etüdünde *Marx*'ın tarih hakkındaki bütün düşüncelerini ihtiva eden «Komünist beyannamesi» ne istinad etmektedir. Birinci cildi 1867 de intişar etmiş olan «Kapital» isimli eseri ise asıl ve hakikî mânada iktisat ilmi literatürüne dahil bulunduğu için, *Marx*'ın tarihçi mektebe yakınlığı daha bariz surette gözönüne koymaktadır.

Marx'ın Kapitali ve *Engels* ile beraber neşrettiği diğer eserler tetkik edilecek olursa, tarihçi mektebin programı ile aralarında pek sıkı bir yakınlık mevcut olduğu mufassal surette ispat edilebilir. Biz burada *Marx* hakkında bir Rus müellifinin yazdığı tenkitten birkaç satırı nakletmekle iktifa edeceğiz; bu satırları *Marx* da Kapitalinin birinci cildinin 1873 tarihli ikinci basılışı münasebet ile yazdığı son sözde aynen iktibas etmiş ve bununla kendi hakikî metodunun çok doğru bir şekilde ifade edilmiş olduğunu açıkça teslim etmişti: «Fakat iktisadî hayatın umümi kanunları daima aynıdır, denecek, bunlar ister hali hazıra, ister maziye tatbik edilmek istensin, arada hiçbir

fark yoktur. İşte *Marx*'m red ve inkâr ettiği cihet de budur. Ona nazaran bu gibi *mücerret kanunlar mevcut değildir. Her tarihî devrin kendi kanunları vardır...* Eski iktisatçılar ekonomik kanunları fizik ve kimya kanunlarına benzetmekle birincilerinin mahiyeti hakkında pek yanlış bir fikir edinmişlerdi». Bu satırları tarihçi mektebin programını çizen hangi yazıda olursa olsun, kelimesi kelimesine aynen görmek kabildir.

Marx, tıpkı nazarlarını geriye çevirmiş olan bir peygamber gibi geçmiş hâdiseleri tetkik ederken, tarihçi mektebin ilk iki nesline mensup müelliflerin hiçbirinde göremeyeceğimiz bir dehâya sahip bulunuyordu; işte «Kapitalist çağ» ismini verdiği devrin dinamik şekillerindeki vahdeti ve esas yapısını bu dehâ ile kavramış ve izah etmişti. *Marx* bakışlarını geriye çevirmiş olan ve tarihte felâket ve şemet sezen bir peygamberdi diyoruz; hakikaten de öyle idi, dâhiyane nazarları, içerisine nefret ve kin sinmiş olan zeki, keskin bakışlardı; fakat bu bakışlar, aynı zamanda sevgi ve hayranlıkla birleşik olan bir nefrete delâlet ediyordu. *Marx*'m şahsiyetine ait olan bu hususiyetlerden hiçbirini inkâr edilememekle beraber, bunlar biraz evvel tebarüz ettirdiğimiz vaziyeti gürütecek değil, bilâkis teyid ve izah edecek olan bir delil sayılabilir. *Marx*'m ortaya koyduğu yaratıcı sentez hiç şüphesiz fevkalâde ihtiraslı bir yıkma ve yoketme arzusunun tazyiki altında elde edilebilmiş olmakla beraber, eser üzerindeki bu politika damgası o fikirlerin vaz'ma hâkim olan ilmî dehâyı hiçbir surette değiştirmiş ve azaltmış değildir.

Marx aynı zamanda tarihçi mektebin tamamen mahrum bulunduğu nazariye vazedebilmek kabiliyeti, derinlere nüfuz edebilen keskin zekâsı ve şayanı hayret derecede azimli ve atılgan teşebbüs kudreti ile, *Ricardo*'dan tevarüs ettiği doktrinleri kendi sistematik tahlilleri çerçevesine almış ve terkip etmişti. Burada *Marx*'m eseri olsa olsa *Adam Smith*'m merkantilizm hakkında yine siyasî bir mücadele uğruna yazılmış olan tahlilleriyle mukayese edilebilir; şu kadar ki *Smith*'m bu tahlillerinde gözetilen gaye, şumul itibarile daha çok dar ve basit olduğu için başarılması da o nisbette kolay ve pürüzsüz olmuştu.

Tarihçi mektep henüz ilk safhasında bulunurken, programlarında vazettiği iddia ve taleplere uygun positif bir eser meydana koymamıştı; halbuki 19-uncu asırda yeni ve ikinci safhasına girdiği zaman, garp ve bilhassa Alman ekonomisinin umumî tarihine esas teşkil edecek olan vesika vesair tarihî malzemeyi muhtevi birçok eserler vücuda getirmiş. fakat bu sahadaki verimli ve takdire savaan faa-

liyetlerine rağmen yine esas istikametini temsil edebilecek kudrette bir sentez vücade getirmeğe teşebbüs edememişti. Bütün 19 uncu asırda tarihçi mektebin idealine uygun büyük ve verimli bir eser aranacak olursa, *List*'in «Millî sistem» inden başka ve ondan daha mütekâmil bir derecede olmak üzere, ancak *Marx*'m eseri zikredilebilir. Tarihçi mektep muhtelif şahısların teşkil ettikleri münferit bir zümre olarak değil, bilâkis muayyen ilmî hedeflere müteveccih bir istikamet olarak gözönüne getirilirse, bu istikametın 19 uncu asırda en yüksek noktasına *Marx*'m büyük eserinde gördüğümüz ilmî cephe ile vâsıl olduğu söylenebilir. Böyle bir hükmü verirken, kendilerini tarihçi mektebin kurucusu sayan üç müellifin mezarlarında bile ne kadar büyük bir huzursuzluk hissedeceklerini tahmin edebiliriz; fakat bunun hakikati açıkça söylememize bir mâni teşkil edemeyeceği aşikârdır[7].

Werner Sombart (1863-1941) ve *Max Weber* (1864-1920) tarihçi mektebin üçüncü neslini teşkil eden iki büyük mütefekkiridir. Her ikisinin de ilim tarihinde yettiği ve yaşadığı muhit biraz evvelki izahatımızla anlaşılmiş olmaktadır. Her iki müellif de tarihçi mektebin vazettiği, fakat henüz tatbik edemediği metodoloji programlarına ve tarih sahasında bir sistem haline getiremediği ilk hazırlayıcı çalışmalara tevarüs etmişlerdir; bu itibarla ikisi de, *Marx*'ın Kapitalist çağ ismini verdiği muazzam problem yığınına vahdet ve insicam dahilinde işlemek, sistematik surette izah etmek vazifesile karşılaşmışlardır. Bu büyük vazifenin bir sistem dahilinde ele alınmasını ve işlenmesini temin edecek olan fikrî mesainin mayaları ise hakikî tarihçi mektebin dar çerçevesi içerisinde değil, ancak *Marx*'da aranabilirdi. Bu sebeple her iki mütefekkirin en büyük eserlerini ortaya koyarlarken hiç değilse tarihçi mektebin an'anelerine olduğu kadar *Marx*'a da bağlı bulunmaları alelâde bir tesadüf eseri değildi; her

[7] *Roscher*, «Almanya'da iktisat ilminin tarihi» isimli kitabında (München 1874) daima adaleti gözeterek gayet itinalı ve tartılı hükümler veriyse ziyadesile dikkat ettiği ve hattâ 1000 sahifeyi mütecevaz eserinde altıncı derecedeki müellifler hakkında bile büyük bir hüsnüniyet ve hayırhahlıkla uzun izahlara giriştiği halde, *Marx*'ı bir sahife ile (s.1021-22) kısaca geçmiştir. İlim sahasında kıymet hükümlerine tâbi olmamak hakkında *Max Weber* ve *Sombart* tarafından ileri sürülen prensibin -hakikatte doğruluğu ve isabeti ne kadar inkâr edilirse edilsin- o vakitki ilmî tetkikler için ne derecede büyük ve positif bir önemi ifade ettiği bu vesile ile bir kere daha aklı gelmektedir. Bu mesele etrafında *Wilhelm Röpke*'nin «Kıymet hükümleri hakkında bir kıymet hükmü» isimli makalesine de bakınız. Bu mecmua. s.1 ve m.

ikisinin fikir tarihindeki ehemmiyeti, *Marx*'m iktisat ve dünya tarihine ait tetkik neticelerini siyasi mahiyetteki kin ve intikam ihtiraslarından uzaklaştırarak objektif bir ilim çerçevesi içerisinde nakletmelerinden ileri geliyordu. Gerçi *Sombart* için bu sahada tam bir muvaffakiyet elde edebilmek o kadar kolay olmamıştı. *Sombart* ve *Max Weber* tarihçi mektep ile *Marx*'m ilmî faaliyeti ve eserleri arasında -esasen vaziyetin ve mevzuun icap ettirmekte olduğu- sentezi vücade getirdiler; bu vazifenin başarılması, ilim sahasında kıymet hükümlerine yer vermemek hakkında ileri sürdükleri tez dolayısıyla (ki bu tez sonradan *Sombart* tarafından fiilen terkedilmiştir) kendileri için ehemmiyetli mikyasta kolaylaştırılmış oluyordu. Bu suretle her iki mütefekkir, koyu bir bid'at ehli olan *Marx*'ı doğrudan doğruya tarihçi mektebin azizleri arasına -hem de içlerinde en ehemmiyetlisi olmak üzere- geçirmenin kolayını bulmuşlardı.

Sombart bu suretle *Marx*'a tâbi vaziyette bulunuşunu her zaman tam mânasile gözönünde tutmuştu. 1928 de «modern kapitalizm» inin üçüncü cildine başlarken önsözünde yazdığı şu satırlar (s.XVIII-XXII) *Marx* için olduğu kadar kendisi için de büyük bir şeref teşkil etmektedir: «*Marx* ve onun eserile olan münasebetim hakkında da son olarak birkaç söz söylemeyi muvafık görüyorum... Bâhusus bu büyük dâhiye karşı güya tam bir tezat halinde bulunduğum zehabını şimdiden zihinlerden silmek ihtiyacı bu arzumu bir kat daha kuvvetlendirmektedir. Böyle bir tezat asla bahis mevzuu değildir. Bilâkis şunu temin ederim ki, bu eser *Marx*'m eserine devam etmek ve onu bir bakıma tamamlamak gayesile yazılmıştır. Ben bu adamın dünya görüşlerini ve umumiyetle zamanımızda birtakım kıymet hükümlerine istinaden ve kısa bir tabirle Marxism ismi verilen bütün herşeyi en sert ve kat'î surette reddetmekle beraber, ona karşı kapitalizmin nazariyecisi ve tarihçisi sıfatile hudutsuz bir hayranlık hissediyorum... Ve eserimde iyi vasfını taşıyabilen ne varsa, onu *Marx*'ın zekâsına borçlu bulunmaktayım... *Marx* kapitalisme dair ilk mağrur sözü söylemişti. Bu eserde ise mezkûr ekonomi sistemine dair, sırf ekonomik noktai nazardan gözönüne alınacak olursa, son mütevazı söz söylenmiş olacaktır».

Sombart, gerek tarihçi mektebin ve gerek onun haricinde diğer müelliflerin kapitalizmden evvelki devirlere ve kapitalisme dair toplamış oldukları muazzam malzemeyi işlemek için muhtaç olduğu fikir mayalarını *Marx*'m kapitalizm hakkındaki görüşlerinden aldığı iste altı ciltlik «Modern kapitalizm»inde elde ettiği büyük ilmî

başarı herşeyden önce bu terkip kudretinden ileri geliyordu^[8] Nasıl «renaissance» mefhumu bir vakitler *Jakob Burckhardt*'m eserleriyle herkes için malûm bir mevzu haline getirildiyse, ilim sahası içinde ve dışında bugün herkesin kullandığı kapitalizm mefhumu da öylece *Sombart*'m eserile tanıtılmış olmakta idi.

Gerçi kapitalizmin bu mânada anlaşılmasına karşı son zamanlarda *Walter Eucken* tarafından çok ciddî bazı tenkitler ileri sürülmüştür.^[9] *Eucken* de, tahminimizde yanılmıyorsak, ilk defa *Arnold Toynbee* tarafından vazedilmiş olan «sınaî inkılâp»^[10] mefhumunu kullanmaktadır. Bu suretle bu müellif de aynen bizim gibi garp ekonomî tarihinin, *Sombart*'ı takiben «Hochkapitalismus» ismini verdiği devrini bir bütün halinde kavramak ve izah etmek ihtiyacını duymaktadır. Nihayet bizim gibi *Eucken* de pek tabii olarak bu «sınaî inkılâp» m âdeta gökten düşercesine birdenbire ortaya çıkmış olmadığım, bilâkis ortaçağ sonlarındanberi tedricen hazırlandığını bilir. İşte sınaî inkılâbın geçirdiği bu hazırlık devresine *Sombart*'la birlikte ilk kapitalizm (Frühkapitalismus) ismini vermekteyiz. Şu halde ter-

18] *Sabri F. Ülgener*, İlim tarihinde *Sombart*'m mevkiini tayin eden çok enteresan yazısında (bu sayı, s.95 ve m) fikir tarihinin de o esnada büyük terakkiler kaydettiğine ve *Sombart*'m ilmi başarılarından birinin bu terakkilerden -hiç değilse bir dereceye kadar- istifade etmesi olduğuna işaret etmektedir ve bu noktada tamamille haklıdır. Keza *Sombart*'m ilmi tekâmülü esnasında Almanya'da manevî ilimleri en başta temsil eden mütefekkin *Wilhelm Dilthey* olduğuna da şüphe yoktur. Bununla beraber *Dilthey*'m *Sombart* üzerinde hissedilir derecede müessir olduğunu zannetmiyoruz. Her ikisi de birbirinden tamamen farklı yaradılıştaki insanlardı ve uzun seneler Berlin'de yaşadıkları halde ikisi arasında şahsî bir temas ve münasebetin mevcut bulunduğu işitilmemiştir. Zaten *Sombart*'m nesriyatından *Dilthey*'e karşı çok defa menfi cephe aldığı hatırlardadır. Halbuki *Sombart* daha sonraki senelerde *Max Scheler* ile dostluk tesis etmiş ve kendisinin her zamanki soğuk tabiatına rağmen bu mütefekkiye şaşılacak derecede büyük bir hayranlık ve meclûbiyetle bağlanmıştır; fakat bu dostluk da, tahminimize göre, ancak geçen büyük harp esnasında kurulduğu için *Sombart*'m büyük eserine her hangi bir surette müessir olamamıştır.

[9] *Walter Eucken*, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, Jena 1940, bu mühim eser hakkındaki mufassal tenkit yazımıza da bakınız: Aynı mecmua, cilt II, sayı 2, s.153-201. Pek yakın bir zaman evvel aynı kitabın, müellifi tarafından yeniden gözden geçirilmek ve tashih edilmek suretile ikinci defa basılmış olmasını burada büyük bir sevinçle kaydetmek isteriz. *Eucken*'in kapitalizm mefhumuna dair ileri sürdüğü tenkitler bu kitabın 74-78inci sayfelerindedir. Mevzubahs mefhumun mutad şekilde kullanılmasına karşı *Eucken*'in tenkitleri tamamilen yerindedir.

[10] *Arnold Toynbee* (1852-1883), *Lectures on the Industrial Revolution of the 18 th. Century in England*, 1884.

minolojiden sarfınazar edilecek olursa, arada büyük bir farkın mevcut olmadığı söylenebilir.

Kapitalizm tabirinin tamamen yerinde olup olmadığı meselesine gelince, bizi bu tabirin doğruluğu hakkında ilmî bakımdan şüpheye düşüren birçok ciddî sebepler mevcuttur; fakat mefhum buna rağmen tutunmuş ve yerleşmiştir. Esasen bu kapitalizm tabirini umumî bir cins mefhumu olarak değil, bilâkis onunla tavsif ettiğimiz devre ait tarihî bir ismi has olarak düşünürsek (nitekim *Sombart*'m kendisi de modern kapitalismi «tarihî bir ferdiyet» mânasında almaktadır), kelimeler üzerinde münakaşa etmenin tamamen mânasız olduğunu görürüz; nasıl ki «Küçük» soyadını veya lâkabını taşıyan bir şahsı, bilfarz boyu 1,90 m. olduğu için, aynı isimle çağırılmakta tereddüt etmek kimsenin aklından geçmez. Diğer taraftan kapitalizm tabirini kullanırken bununla -her zaman talebeme de tavsiye ettiğim veçhile-kâpitalden ziyade kapitalist mefhumu düşünülecek olursa, bu tabirde rastlanan mahzurlar bir dereceye kadar hafifletilmiş olabilir. Fakat bu halde, ötedenberi kapitalizm ismi verilen devrin mahiyetini hususî bir tabirle tayine çalışırken, etimolojik mülâhazalardan hareket etmek itiyadını terketmek lâzımgelir^[10a]. Zaten lisaniyat ilminde her kelimeyi kuvvetli bir etimoloji ışığı altında mânalandırmak usulünden bugün tamamen uzaklaşmış bulunmaktadır. Mânaları etimolojilerle sarih bir bağıllık arzetmiyen kelimelerin sayısı mahdut değildir. Maamafih bu halde bile artık: Bir devri kapitalist yapan âmîl nedir? şeklinde sual sormaktan sakınmalı, böyle bir suali mümkünse: tarihte kapitalist adını verdiğimiz devre ait olan ve umumî şekilleri itibarile aralarında vahdet bulunan karakteristik vasıflar nelerdir? tarzında vazetmelidir. Burada ayrıca şu noktayı da gözönünde bulundurmak icap eder: Tarihte muayyen devirleri ifade etmek için vaz edilmiş olan bütün mefhumlar -sırf kronolojik bir mahiyet arzetmedikleri takdirde- az çok ideal tip mânasını (*Max Weber*'in düşündüğü tarzda) haiz bulunurlar, binaenaleyh onları bu mânada kullanmak lâzımgelir.

Sombart'm eserine başlık olarak koyduğu kapitalizm mefhumunu böylece müdafaa ettikten sonra tekrar kendisine dönelim. *Sombart* metodoloji meseleleri hakkındaki fikirlerini birçok vesilelerle

[10a] Kapitalizm tabirinin aynen lâfzî manasına göre kullanıldığı takdirde, ne kadar büyük bir fikir karışıklığına sebebiyet verilmiş olabileceğini anlamak için *Richard Passow*'un «Kapitalismus» isimli terminolojik etüdüne göz gezdirmek kâfidir. ikinci basıs. Jena 1927.

ortaya koymuş, fakat o telâkkilerini en sarîh ve en etraflı surette «Üç iktisat ilmi» (Die drei Nationalökonomien, 1930) isimli maruf eserinde izah etmiştir. Bu eser intişarile beraber fevkalâde bir alâka uyandırmış, gerek Almanyada ve gerek diğer memleketlerde birçok mufassal tenkitlere vesile olmuş ve hattâ «Sosyal Siyaset Cemiyeti» tarafından bu kitabın münakaşası maksadile hususî bir komisyon bile teşkil edilmiştir. Fakat bütün emeklere ve iyi niyetlere rağmen, yapılan münakaşalardan esaslı bir netice elde edilememiştir; bunun başlıca sebebini doğrudan doğruya o münakaşaların mevzuunda, yani *Sombart*'m kitabında aramak muvafık olur.

Sombart, üç iktisat ilmi tabirini kullanırken, bununla «hüküm ve kaide vazedici», «tertip ve tasnif edici» ve «anlayıcı» iktisat ilimlerini kastediyordu. Bunların tarihteki bellibaş misalleri ve prototipleri sırasile: İskolâstik, klâsik mektep ve tarihçi mektep idi. «Tertip ve tasnif edici» iktisat ilmi, sırf ekonomik nazariyeleri alçaltmak ve hakir göstermek için vazedilmiş olan bir tabirdi; halbuki bu nazariyelerin bütün vazifesi hakikatte yalnız tertip ve tasnifler, yahut şemalar vücade getirmekten ibaret değildi, kaldı ki bazı iktisatçılar bu tasnif gayesinde bile tamamilen muvaffak olamamışlardı. «Anlayıcı» iktisat ilmine gelince, bu, hakikatte ekonomik sosyoloji, iktisat tarihi ve iktisadî hayatın fikir ve zihniyet tarihinin terkiibinden başka bir şey değildir, fakat burada tarihçi mektebin yalnız böyle bir sosyoloji veya tarihle iktifa edilebileceği ve nazariyeye lüzum kalmıyacağı hakkındaki yolsuz ve yanlış iddiası malûmdur. Nihayet «hüküm ve kaide vazedici» iktisat ilmi ile iktisadî ahlâk ve iktisat politikası, yani ekonomik realite karşısına çıkarken herhangi mânada kıymet hükümlerine ve hareket düsturlarına karşı ister sarîh, ister zımnî olarak müsbet veya menfi bir vaziyet alan iktisat ilimleri kastedilmektedir. Fakat böyle bir gayeye gerek «tertip ve tasnif edici», ve gerek «anlayıcı» iktisat ilimlerinin dahi erişmeğe çalıştıkları görülmüştür. Şu halde *Sombart*'m kitabı, diğer bütün yazıları gibi fikir itibarile derin ve dolgun olmasına, birçok cazip düşünceleri ihtiva etmesine rağmen, üzerinde vecize olarak taşıdığı «qui bene distinguit bene docet» (iyi ayırd eden iyi öğretir) sözüne hakkile uygun düşecek kadar vâzih değildir.

Sombart'm metodunu daha evvel fiilen tatbik ve tecrübe ettiği eser «Modern kapitalizm» e dair büyük kitabı idi. Bâhusus *Adam Smith*'in, *List*'in ve *Marx*'m eserlerinde siklet merkezini teşkil eden iktisat politikasına veya umumiyetle siyasete ait gayeler bu kitapta tamamilen terkedilmiş olduğu için, sırf ilmî metodoloji meseleleri bu-

rada bir kat daha ehemmiyet kazanıyordu. *Sombart*'ın istikbalden pek fazla mühimsemiyerek beklediği ve umduğu şey, kapitalizm ve sosyalizm arasında herhangi basit bir ihtilâttan başka bir şey değildi; o şahsan ne böyle bir ideale karşı aşırı bir hayranlık hissediyor, ne de o idealin gerçekleşmesine bilfiil müessir olmağa çalışmak için bir sebep görüyordu. Bütün kitap üzerinde hâkim olan zihniyet, gün batışını uzaktan seyreden bir insanın duyduğu hislerden ve akşam serinliğinden farksızdı. *Sombart* kendisi de böyle hissetmişti. *Marx*'ın fikirlerini ortaya koyduğu zamandan bahsederken şöyle diyordu: «O vakitler henüz sabahtı ve serçe kuşu ötüyordu, şimdi artık akşam oluyor ve minerva baykuşu uçmağa başlıyor»^[11]. Bu sözün ilmî bakımdan da nekadardır müsait karşılanması lâzımgelceği aşikârdır.

Hakikaten, bidayettenberi Alman tarihçi mektebinde esas ilmî hedef ve çalışma ideali olarak gözönünde tutulan gaye -daima kusursuz ve hatâsız bir şekilde ifade edilmiş olmasa bile- en mükemmel surette *Sombart*'ın eserile hakikat sahasına çıkarılmış oluyor; hattâ bu kitaba o gayenin gerçekleşmiş olduğu yegâne kitap nazariye bakılabilir. Müellif kitabının başlığına: «Bidayetten zamanımıza kadar bütün Avrupa ekonomi hayatının tarihî -sistematik tasviri» cümlesini ilâve etmekle o devrin gerek tarih bakımından tasviri ve gerek sistematik izahı arasında bir terkip vücude getirmek iddiasında olduğunu açıkça ifade etmektedir. Fakat buradaki «sistematik» tabirile modern klâsik nazariyeye, yahut onun tekemmül ettirilmiş şekillerine ait bir sistem akla gelmemelidir; bilâkis bununla tarihçi mektebin düşündüğü tarzda, yani mezkûr devrin izahı için hususî olarak ortaya konmuş olan tarif ve mefhumlardan müteşekkil bir sistem kastedilmektedir. Ancak muayyen bir devre mahsus olarak teşkil edilmiş olan böyle nazariye bir sistemin, birçok nesillerin elbirliği ile çalışmaları neticesinde elde edilen bir sistem derecesinde muntazam ve toplu olmasına imkân yoktur; *Sombart*'m eserinde de vaziyet böyledir. Kitapta gerçi klâsik nazariyenin bugün tamamen alışılmış olan tarif ve mefhumlarının da kullanılmış olduğu gözden kaçmamakla beraber, *Sombart* bu nazariyeye karşı fazla bir sempati duymamış ve hattâ onun modern tekâmülüne karşı açıktan açığa muarız bir cephe almıştır; binaenaleyh kitaptaki bütün mefhum ve tarifler psikolojik, sosyolojik, teknik ve hukukî mahiyette olmak üzere bizzat kendisi

[11] Der Moderne Kapitalismus, cilt III (1927), başlangıç, s.XXII. *Sombart* burada *Hegel*'in pek meşhur olan «Minerva kuşu ancak karanlık bastığı zaman

tarafından sistemleştirilmiş bazı mefhumlardan başka bir şey değildir; bunlar ihtiyaca göre teşkil ve tatbik edilmişlerdir. Daha evvel başka bir etüdümüzde de («İktisat ilminin esasları», bu mecmua, cilt II, sayı 2, s. 197) kaydettiğimiz veçhile, *Sombart*, mevzuunu sistematik şekilde izaha çalışırken, evvelki müelliflerden kendi maksadına elverişli bir nazariyeye ve muntazam bir sisteme tevarüs edemediği için tarih malzemesinin tertip ve tanzimindeki noktai nazarları ve kategorileri kendi eserine mahsus olarak bizzat ortaya koymak zorunda kalmıştı. Bu hal tabiatile onun kusuru sayılamazdı. *Sombart* bu hususta olsa olsa, klâsik nazariyenin ve onun modern inkişafının kendisine temin edebileceği yardımdan istifade etmemiş olduğu için tenkit edilebilir; bu suretle tarihçi mektebin nazariye sahasında kendisinden sonrakilere aşladığı zaaf, *Sombart*'m vücude getirmeğe çalıştığı sistemde de açıkça göze çarpmaktadır. Eser morfolojik bakımdan birlik ve topluluk vasıflarını haiz olmakla beraber, esas mefhumlar itibarile başından sonuna kadar tam bir insicam arz etmemektedir; kitaba, daha yakından bakıldığı zaman, iktisat tarihine dair muhtelif monografilerin yanyana getirilmesinden ve birleştirilmesinden mürekkep bir kütüphane nazarile bakmak mümkündür. Bu monografilerden her biri derin bir fikir ve zekâ mahsulü olan fevkalâde zengin malûmatı ihtiva etmekte, hattâ şimdîye kadar mümasil mevzularda yazılmış bulunan eserlerin en mükemmeli olmak itibarile hepsinin başında gelmektedir. Bütün kitapta muazzam miktarda malzeme, daha evvel hazırlanmış olan diğer bahislerle beraber canlı ve cazip bir şekilde işlenmiş ve derinleştirilmiştir. Bu bahislerden her biri zevk ve istifade ile okunmaktadır. Fakat esas ittihaz edilen görüş tarzı daima birinden diğerine doğru değiştiği için, eseri başından sonuna kadar arka arkaya okumak, büyük bir azap teşkil etmektedir. Kitapta hakikî mânasile sistematik bir bağlılık mevcut değildir, bundan başka *Sombart*, kendi fikirlerini ve buluşlarını şahsî bir kontrol altında bulundurmağa kâfi derecede ehemmiyet vermemiş, istinad ettiği vesikaların sıhhatinde ve başka metinlerden naklettiği cümlelerin itimada şayan olması hususunda mazur görülmiyecek bir ihmalkârlık göstermiştir^[12]. Mütehasşis ilim adamları eserdeki bu noksana eski-denberi haklı olarak pek şiddetli hücumlarda bulunmuşlar, fakat ekseriya tenkitlerini bu noktadan daha ileriye götürmemişlerdir.

[12] Edgar Salin'in yukarıda zikrettiğimiz tenkidine (Weltwirtschaftliches Archiv 1927, cilt 25, s.322) ve en son Carl Brinkmann'ın «Werner Sombart» isimli makalesine (Weltwirtschaftliches Archiv 1941, cilt 54, s.3) bakınız.

Esasında o kadar ehemmiyetli ve muazzam denebilecek bir eserde bu derecede büyük noksanların bulunuşu, müellifin şahsî karakterile ilgili bazı sebeplerden ileri gelmiştir; kendisini yakından tanımış olanlar bu sebeplerin ne olduğunu bilirler: Vicdanlılık, nefsinin murakabe, tevazu, en hurda noktalara karşı gösterilen dikkat ve sadakat... Bunların her biri arkadaşlık hislerinin, aynı câmia içerisinde çalışmak şuurunun, müşterek kıymet ve hedeflere bağlı bulunuşun icap ettirdiği faziletlerdir. *Sombart* tehine değil «adi ebediyen lânetle anılmağa değen 19 uncu asır» içerisinde, yani müşterek kıymetlerin ve câmia duygusunun inhilâle yüz tuttuğu asırda dünyaya gelmiştir. Nitekim bu asrın sonlarına doğru, beşerî karakteri en derin noktalarına kadar sarsılmış olan ve bu halin zararlı tesirleri eserlerinde de görülen büyük âlimler sık sık göze çarpmağa başlamışlardı. *Max Weber* de seciyesi itibarile, gerçi başka neviden marazî-patolojik bir tehlikenin kurbanı olmak üzere iken, gerek ilmi eserlerini ve gerek başkalarile dost ve meslekdaş olarak müşterek bir camia içerisinde yaşamak zihniyetini bu vahim tehlikeye karşı büyük bir mertlik ve enerji ile korumuştur; esasen onun seciyesindeki büyüklük herşeyden önce gösterdiği bu mertlikten ve karakter sağlamlığından ileri geliyordu.

Hobbes («*Epikür*'ün asık çehreli yoldaşı») malûm olduğu üzere insanla insan arasında tabii ve insiyakî bir bağlılığın mevcut olduğunu inkâr etmişti. Ona göre her insan kendi başına tamamen mücerret olarak yaşayan hakikî bir egoisttir, yalnız kendi nefsinin düşünü, kendisi için tekayyüt gösterir ve ancak kendi çıkarma uygun olduğu zaman diğerlerle münasebet tesis etmek zorunda kalır. Tarihin bellibaşlı şahsiyetleri arasında, *Hobbes*'in -umumiyetle hiç de doğru olmıyan ve doğru olmadığına da şükretmemiz lâzımgelen- bu nazariyesine *Sombart* kadar uygun bir misal tasavvur edilemez. O da manen tamamen münzevî ve mücerret şekilde yaşıyordu, içerisine sığındığı buz gibi soğuk bir atmosferden aşağıya, diğer insanlara yalnız kendini beğenmiş bir kibir ve azametle, acı bir istihfaf ile bakmaktan zevk alıyor, fakat aynı zamanda o insanların kendisini alkışlamalarına ve hayranlıklarına karşı dindirilmez bir ihtiyaç hissediyordu. Başkaları tarafından övülmek ihtiyacı ve muvaffakiyet hırslı muhakkak ki her insanda fitrî olan câmia insiyakının bozulmuş, «*dégénééré*» olmuş şekillerinden başka bir şey değildir. Bu hal insanlık karakterinde şüphesiz acınacak bir tezahürdür. Hayatımda, teoloji ilminin ilâhî rahmet ve ma'firetten nasınsizlik diye tayisif et-

tiği Őeyi zihnimde bu derece korkunç bir bedahet derecesine yükseltmiş olan bir insana daha rastladığımı hatırlamıyorum.

Türkçeye çeviren
S. F. ÜLGENER
